

Eesti demokraatlik põrandaalune ja kontaktid Läänega 1970–1985

II

 Jaak Pihlau

3. Memorandumite pikk tee Läände

Nõukogude võimu jaoks tähendas “ei mingeid uudiseid” Baltikumi kohta sama, mis “häid uudiseid”. See “vaikiv konspiratsioon” läks neil märkimisväärselt hästi korda.

Andres Küng.
“Baltikumile elatud aastad”

Meenutame Nobeli laureaadi Aleksander Solženitsõni suurepärase etüüdi pealkirjaga “Buddha naeratus”.²⁷

Butõrka vanglat Moskvas külastab USA presidendiproua Anna Eleanor Roosevelt, kes palub kindralmajorist vanglaülemal esitada tema juuresolekul karistuslastele küsimuse selle kohta, ega neil ei ole ÜRO-le üleandmiseks mingeid kaebusi. Enne kui tõlk jõuab küsimuse vene keeles esitada, katkestab vanglaülem teda ja hoiatab vange, et suitsetamise pärast, mida vangidele äsja suuremeelselt oli lubatud, võib neid oodata hiljem range vanglarežiim. Selle peale “kuulus daam nägi vangide teesklematut nõrdimust, kuulis nende siiraid

hõikeid ning jälgis seda suurema huviga tõlget: “Nad protesteerivad üksmeelselt neegrite raske olukorra vastu Ameerikas ning paluvad seda küsimust ÜRO-s arutada.” [---] Veenudunud, et kõik läänemaailma pahatahtlike õelutsejate levitatavad süüdistused on alusetud,” läks missis Roosevelt koos saatjaskonnaga koridori ning lausus seal: “Aga kui jõledad on nende õnnetute kombes ja kui madal nende arengutase! Võib aga loota, et kümne aasta jooksul harjuvad nad siin kultuuriga. Teil on suurepärase vangla!”

Lootus äsjaloodud ÜRO-sse oli neil aastatel nii suur, et maailmaorganisatsioon lausa külvati üle igasuguste apellide, nõudmiste ning palvekirjadega. Peaaegu alati jäeti need vastuseta ja ajakirjanduses ei kirjutatud nendest midagi. Erandiks said kaks memorandumit, mille eesti demokraadid lähetasid Kurt Waldheimile ja ÜRO Peaassambleele 1974. aastal.

Viimasel ajal on hakatud rääkima vaid ühest memorandumist ning kaaskirjast selle juurde, kuid see pole päris õige, sest mõlemad apellid (üks adresseeritud ÜRO Peaassambleele, teine ÜRO peasekretärile) sisaldavad kohe avalauses memorandumi nimetust. Ka kõigis 1970-ndatel aastatel ilmunud kommentaarides, näiteks “Soviet Analysti” artiklis, räägitakse kahest, mitte ühest memorandumist. Kaaskirja nimetus võeti tarvitusele ilmselt seetõttu, et kahest dokumendist pikem sisaldab tõepoolest selgitusi ja täpsustusi, kuna lühemas formuleeritakse oma nõudmised äärmiselt lakooniliselt. Lääne lugeja seisukohalt oli kaaskiri (Kurt Waldheimile suunatud memorandum) palju tähtsam ja seetõttu avaldati ajakirjanduses kõigepealt just see pöördumine. Ajakirjas “Soviet Analyst” on seda nimetatud isegi algdokumendiks (first document). Tegelikult moodustavad mõlemad läkitused suurepärase harmoonilise terviku, sisaldades Müncheni raadiojaama “Radio Liberty” sõnastuses “hämmastavat eesmärgi ja mõtte selgust ning hiilates keele täpsuse ja lakoonilisusega”.

Memorandumite koostamislooga koosta asjaosalised viimastel aastatel kirjutanud

²⁷ A. Solženitsõn. Esimeses ringis. II osa, e. k. 2001, lk. 57–58.

palju,²⁸ kuid mitu huvipakkuvat küsimust on siiaaani jäänud vastamata.

Päris selge pole see, kellelt öieti pärineb nende koostamise idee. Eespool toodud Kalju Mätiku mälestuslõigus mainib ta Varatot (1971. aasta), Tunne Kelam on initsiaatoriks pidanud Soldatovit, kuid ka Juskevitš rääkis nende koostamise vajadusest oma artiklites “Visandvihjed” ja “Vene kolonialism Eestis”.

Sellega seoses tuleb nentida, et Nõukogude inimõiguslased olid juba 1969. aastast peale saatnud igasuguseid pöördumisi ÜRO poole. Seda tegid kaheksal korral Moskva dissidendid (kodanikeõiguste kaitse initsiatiivgrupp Nõukogude Liidus), Leedu katoliiklased (17 000 allkirja), samuti vaba väljasõitu Iisraeli taotlejad juudid. Mingit vastust ÜRO-st nad ei saanud, kuid Soldatov ja Juskevitš olid nende pöördumiste olemasolust kahtlemata teadlikud. Tegelikult asuti memorandumeid koostama alles 1972. a. kevadel ja Kalju Mätik on asjade käiku meenutanud järgmiselt:²⁹

“Memorandumite eestikeelne mustand valmis viie mehe (mina, Tunne Kelam, Jüri Kivimäe, Rein Einasto ja Elmar Ernits) koostöös Jüri Kivimäe korteris Mustamäel, kus koos käisime umbes neli-viis korda.

Seejärel saime sügise poole Kelamiga kokku kahekesi ühes teises korteris, kus peale meie oli kodus veel üks väikene tüdruk.³⁰ Kelamil oli kaasas ingliskeelne tekst, viisime sellesse sisse veel viimased täiendused. Meelde on jäänud juurdelisatud lõik: “...iga välisreisi (mis sõltub kommunistliku partei kohaliku organisatsiooni soovitusel) hinnaks...”

Samas oli ka Kiirendile kuuluv eestikeelne kirjutusmasin. Tõlkisin käigu pealt teksti eesti keelde, Kelam luges selle kohe läbi, nagu mäletan, tegi parandusi sealsamas töö juures. Näiteks tõlkisin sõna “self-abnegation” kui

“eneseitamine”, Kelam soovitas selle asemel teist sõna “enesesalgamine”.

Nii valmisid eesti- ja ingliskeelsed tekstid puhtal kujul. Venekeelse tõlke tegin ja trükkisin ära oma töö juures automaatikateedris, andsin siis Soldatovile, kes selle viis ümbertrükkimiseks Orumaale. Pöördumiste all olev kuupäev “24. oktoober” on õigupoolest laest võetud, leppisime selles eelnevalt kokku Kelamiga.³¹ Pitsatite maketid valmistas Kiirend, pildistasin neid ja kleepisin siis tekstile alla. Hiljem KGB-s uurija Marat Žukov oli selle üle äärmiselt imestunud, nähtavasti julgeolekus arvati, et kasutasime ehtsaid pitsateid.

Kogu töö viisin lõpule kodus, kus valmistasin dokumentidest filmid. Valminud filmirullid peitsime koos Soldatoviga ühte kaitsekraavi Pääsküla-Hiiu rabas. Soldatov võttis need hiljem peidikust välja, et siis neid välismaale toimetada.”

Seega valmis esimesena lühem dokument – memorandum ÜRO Peaassambleele, mille Kelam tõlkis suve jooksul inglise keelde. Järgnevalt juba omal initsiatiivil koostas Kelam täiendava pöördumise Kurt Waldheimile kohe inglise keeles. Nagu Mätiku mälestustest selgub, tõlkis ta teise dokumendi eesti keelde sügisel, tehes Kelami juuresolekul veel mõningaid parandusi. Seda memorandumit käis Kelam näitamas ka sotsioloogide ringkonnale Tartus, kus uusi täiendusi enam ei tehtud. Paraku saadi sellest jutuajamisest teada Tartu julgeolekus, kuna Maarjamõisa kliiniku peaarst Laur Karu teatas toimunud arutelust oma tuttavale, Tartu ülikooli partorgile Kalev Kogrele. KGB-s jäadi ootele, ilmselt ei usutud, et asi kuigi tõsine on. Reaktsioon tuli alles 1975. aastal, kui Tartu ülikooli sotsioloogialabor likvideeriti ning selle juhid Ülo Vooglaid ja Pikkar Joandi visati komparteist välja.³²

²⁸ K. Mätik. Eesti teistimõtlejate poolt ÜRO Peaassambleele saadetud memorandumist. Vastupanu kommunistlikule režiimile – eeldus vabanemiseks. Tallinn, 1999, lk. 59–60; Tunne Kelam, lk. 85–89; Tunne Kelam. Taotlused okupeeritud Eestis riikliku sõltumatuse taastamiseks rahvusvahelise õiguse alusel (1972–1991). – Vastupanu..., lk. 15–23; S. Soldatov. Eesti saatuse keerdsõlmes. Tallinn, 2002.

²⁹ Kalju Mätik autorile 20.8.02.

³⁰ Mõeldud on Kelami venna korterit heliloojate majas Lauteri tänaval (Tunne Kelam, lk. 19).

³¹ 24. oktoober on kuupäev, mil ÜRO põhikiri kehtima hakkas.

³² S. Pede. TRÜ Sotsioloogia laboratooriumi sulgemise poliitilistest tagamaadest. TÜ ajaloo küsimusi, XXXI, Tartu, 2001, lk. 111–122.

Peab ütlema, et Kurt Waldheimile suunatud memorandumid sisuga on seotud veel üks mõistatus, mida keegi tänase päevani ei oska seletada. Nimelt esineb dokumendi lõpposas järgmine tsitaat:

“Vahetult pärast Teise maailmasõja lõppu ja enne Potsdami konverentsi algust kirjutas üks Lääne autor:

“...Eesti, Läti ja Leedu ajalugu seab homsetele rahutegijatele küsimuse: kas nad kavatsesid aktsepteerida mineviku õppetundi ja anda neile väikestele riikidele tagasi nende õigustatud sõltumatus, nii et Baltikumi rahvad võiksid uuesti elada oma elu vabaduses, andes, nagu varemgi oma panuse Euroopa rahu ja progressi üritusse? Selles seisneb BALTI KÜSIMUS. Kui sellele ei anta õiget vastust, siis homsed rahutegijad petavad meid.”

Kust see tsitaat pärineb, ei tea keegi. Mätik oletab, et see on võetud ühest 1945. aastal ilmunud raamatust pealkirjaga “Baltic Nations”, Kelam ei suutnud selget vastust anda ei 1998. ega ka 2003. aastal, kui siinkirjutaja seda talt päris.

Peaküsimus on muidugi see – miks kulus tervelt kaks aastat nende apellide jõudmiseks välismaale? Mätik ja Kelam on mõlemad kinnitanud, et vastavalt kokkuleppele lubas need välismaale toimetada Sergei Soldatov, kellel arvati olevat häid sidemeid Moskvast. Otsustati ka, et memorandumid enne Eestis levitama ei hakata, kui need välismaale on jõudnud. Tunne Kelam on kirjutanud:

“Edasi andsin teksti Sergei Soldatovi kätte, kellel olid tookord juba sidemed välismaaga. Loomulik tee oli Moskva demokraatide – inimõiguste eest võitlejate kaudu. Neil olid omad sidemed välismaa kirjastustega. Nii ka toimiti. Memorandum pidi avaldatama kõigepealt nende väljaandes. Järgnes aga pikk vaikus. Alles hiljem selgus, et eestlaste nõudmised olid vene demokraatide jaoks liiga käremeelsed – memorandum tõstis esile okupatsiooni, venestamise ja Eesti õiguse

taasiseseisvuda, nagu poleks tal Venemaaga midagi tegemist. Väikese Eesti taotlus oma õigusega üksi “jalga lasta” osutus venelaste jaoks aastal 1972 sama raskesti seeditavaks nagu peaaegu 20 aastat hiljem – augustis 1991. Nii täitsid Moskva inimõiguslased KGB eest tsensori rolli, mis meie läkituse sihtkohta jõudmist tunduvalt viivitas.”³³

Et apellid tööpoolest Moskvasse jõudsid, seda kinnitab veel üks fakt. 1974. aastal ilmus Pariisi kirjastuse “IMCA Press” väljaandel venekeelne kogumik “Iz-pod glób”, mis muu hulgas sisaldab tuntud inimõiguslase ja matemaatiku Juri Šafarevitši artiklit “Eraldumine või lähenemine”, dateeritud 1973. aastaga.³⁴

Šafarevitš kirjutas:

“Rahvaste vangla purustamine läski korda, aga “siis”. Näiteks grupp eesti natsionalistide pöördub kirjaga Ühinenud Rahvaste poole, väites, et on tekkinud hädaoht eesti rahva olemasolule. Nad kutsuvad üles purustama lõplikult sidemeid NSVL rahvastega, sundima Eestist lahkuma venelasi ja ukrainlasi ja tooma sisse ÜRO väed. Kas ajalugu pole meid veel küllalt õpetanud, et riikliku tarkuse tipuks pole hävitada sajanditepikkused sidemed, heita need minema nagu tarbetu rämp, et alustada tuleb mitte “purustamisest põhjani”, vaid muutmise ja parandamisega?”

Sellest tsitaadist võib järeldada, et 1973. aastal Moskva inimõiguslased juba tundsid memorandumite sisu. Kui 1998. aastal pärisin selle kohta Soldatovilt, siis ta eitas kategooriliselt apellide saatmist Moskvasse. Kui rääkis talle ülalmainitud Šafarevitši artiklist, siis ta parandas end, väites et apellid võisid Moskvasse jõuda tema Leningradi mõttekaaslaste kaudu. Et viimased arreteeriti juba 1972. a. septembris, siis ei jää muud üle arvata, kui et Soldatov viis need ise Moskvasse, kus nad aga kinni külmutati.

Nii kulus poolteist aastat, enne kui koha peal Eestis leidis inimesi, kes memorandumid välismaale edasi toimetaksid. Soldatov sai Ant-

³³ Lk. 87. Tegelikult Kelam ei andnud filmirulle dokumentidest isiklikult üle Soldatovile, vaid viimane võttis need Pääsküla rabas olevast peidikust, mille asukohta teadsid ainult tema ja Mätik.

³⁴ “Kaljurahnude alt”. Seda raamatut esitles prof. J. Šafarevitš pressikonverentsil välismaa ajakirjanikele 14. novembril 1974 Moskvast.

Vello Salo Vatikani raadios. Foto V. Salo kogust

sult teada baptistide pörandaaluse sidekanali olemasolust 1974. aasta varasuvel, siis kui kaks eespoolmainitud dokumenti juba Läänede olid jõudnud. Millal ÜRO memorandumid täpselt teele läksid, seda ei mäleta Ants isegi. Siin-kirjutajale meenub küll üks jutt millalgi juuli keskel, kui Ants mainis talle “ühe äärmiselt olulise” dokumendi edasisaatmisest Läänede.

Väide, et Stockholmi Eesti Majas asuvasse EELK kantseleisse jäid apellid kauaks ajaks lebama, nagu on väitnud Soldatov, pole õige, see peiteaeg võis olla ainult paar nädalat. Pealegi oli viivitus põhjendatud, sest dokumentide autentsust oli väga raske kontrollida, tegemist võis olla ka julgeoleku osava provokatsiooniga.

Esimene, kes neid avalikult levitama hakkas, oli teoloog Vello Salo, kes kõigepealt saatis apellid Kalifornia ülikoolis töötavale sovetoloogile Rein Taageperale. Nagu ta mäletab, toimus see augustikuus väliseestlaste Metsaülikooli ajal. Taagepera publitseeris

apellid otsekohe tema enda toimetatud väljaandes “Baltic Events”. Seda väikesetiraažilist ja õhukest, kuid sisukat uudislehte (bimonthly newsletter) toimetasid ja levitasid lätlane Juris Dreifelds Brocki ülikoolist Kanadas ja eestlane Rein Taagepera Kalifornia ülikoolist. Ajakirja vastav number 7(46) on dateeritud küll oktoobriga 1974, kuid Rein Taagepera mäletab üsna kindlasti, et kõnealune number valmis ja saadeti ringlusesse juba augusti lõpul 1974.

Rein Taagepera mälestuste järgi sai ta need dokumendid Vello Salo käest 1974. aasta augustikuu keskel Kuopio lähedal toimunud väliseestlaste Metsaülikooli ajal.³⁵ Nii tema kui ka Vello Salo ei kahelnud algusest peale läkituste ehtsuses ja Taagepera otsustas need kohe avaldada. Seega võib öelda, et memorandumid jõudsid väliseestlaste kätte alles augustis 1974, mitte aasta või paar varem, nagu vahel on väidetud. Peaaegu samal ajal viis dokumendid EELK kantseleist Stockholmis

³⁵ Rein Taagepera autorile 17.9.02. Metsaülikool toimus Soomes Kuopio lähedal 7.–23. augustil 1974.

Põhja-Ameerika pagulasorganisatsioonide kätte äsja Helsingi ülikoolis teoloogilise hariduse saanud kirikuõpetaja Thomas Vaga.

Nimetatud “Baltic Eventsi” artikli eessõnas kirjutab R. Taagepera järgmist:

“Järgnevad kaks anonüümset memorandumit on eeldatavasti kirjutatud Tallinnas 1972. aastal. Baltic Events on saanud enda kätte nii eesti- kui ka ingliskeelsete originaalide fotokoopiad. Eestikeelset versiooni võib meilt välja tellida. Ingliskeelne versioon esitatakse seejuures muutumatul kujul. Kas need memorandumid tõepoolest kirjutati Tallinnas või on fabritseeritud Läänes? Me pole selles kindlad. Kuid mõningad mõtted (näit. paralleelid Austriaga 1938. aastal; Eesti suhteliselt hea majanduslik olukord; Asutavas Kogus pakutud hääleõigus Eestis sündinud hilisemigrantide järglastele, kuid mitte immigrantidele endile) on silmapaistvalt vastuolus eksilajakirjanduses tooduga. Samuti sisaldab eestikeelne tekst väljendeid, mis sageli küll esinevad Nõukogude Eesti ajakirjanduses, kuid harva pagulaspressi väljaannetes (näiteks “to settle accounts” – vägivaldset jõudu kasutama, eesti keeles “arveid õiendama”). Kui see on Läänes valmistatud fabrikatsioon, siis sellisena on ta tehtud erakordselt kõrgel tasemel. Kui suurt liikmeskonda Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne omavad (nende pitsatid esinevad allkirjade kõrval)? Nõukogude tingimustes on isegi enam kui kümneliikmelise organisatsiooni olemasolu ebatõenäoline. Kahe erineva liikmeskonnaga organisatsiooni olemasolu ja koostöö näib olevat väheusutav, kuid ühest isikust kombineeritud liikmeskond on võimalik. Siiski eeldab argumentatsiooni (ja ingliskeelse tõlke) kvaliteet, et tegemist on vähemalt ühe kõrget kvalifikatsiooni omava analüütikuga, kes on seejuures konsulteerinud mitme teisega.”

Apellide autentsuse väljaselgitamisele aitab kaasa veel üks oluline seik, mis on seotud

eespoolmainitud Olev Meremaa isikuga ja kirjaga, mis samal suvel Läände olid jõudnud. Taagepera kirjutab: “Baltic Events on kindlaks teinud, et Meremaa isik on reaalne ja et ta on tõepoolest võimeline selletaoliseks protestiaktiksioniks nende meelest, kes tema perekonda tunnevad.” Sama kinnitas Taagepera ka “Baltic Eventsi” ülejäärmises numbris (48/49). Nagu Rein Taagepera hiljem siinkirjutajale jutustas, avanes tal võimalus kontrollida Meremaa olemasolu tänu sellele, et samal ajal viibis Kalifornia ülikoolis Nõukogude vahetusteadlasena eesti keemik Ilmar Koppel, kes Meremaa ja tema öde tundis.³⁶

Oktoobris-novembris avaldati veel terve rida publikatsioone memorandumite ingliskeelse tekstiga. Nendeks väljaanneteks olid:

“East-West Digest”, nr. 18, lk. 702–709 (sept. 1974) – Inglismaal ilmunud antikommunistlik väljaanne, mida toimetas endine Briti parlamendisaadik Geoffrey Stewart-Smith; “Soviet Analyst”, nr. 21, lk. 2–5 (17.10.74) – Inglismaal ilmunud Nõukogude Liidu siseprobleemidele pühendatud ajakiri, mille toimetajateks olid Robert Conquest (kuulsa raamatu “The Great Terror” autor), Brian Crozier ja Ian Elliot. Artiklis viidatakse otseselt “Baltic Eventsile” ja selle toimetajale Juris Dreifeldsile, kellelt soovi korral võis eestikeelseid originaale tellida.

Rootsis reageeris kõige esimesena Eesti Rahvusfond (ingliskeelse nimetusega *Estonian Information Centre*), andes välja 3000 eksemplaris brošüüri “Two Memoranda to UNO from Estonia” ja levitades seda kogu maailmas. ERF trükkis esimesena ära ka nende eestikeelsed tekstid oma väljaandes “Sõnumid” (oktoober 1974, jaanuar 1975). ERF esimeheks oli tollal Endel Krepp, ingliskeelsete publikatsioonide toimetajaks Adelaida Lemberg,³⁷ kes samal ajal töötas ka Rootsi eestlaste poliitika- ja kultuurilehe “Teataja” toimetuses (peatoimetaja oli Aksel Mark, tegevtoimetaja Harri Kiisk). Seal ilmusid ÜRO

³⁶ Ilmar Koppel (sünd. 1940), praegu TÜ Keemilise Füüsika instituudi juhataja, professor ja TA akadeemik.

³⁷ Adelaida Lemberg (1904 Kuressaare – 1986 Stockholm), 1929. a. Tartu ülikooli lõpetanud inglise filoloog ja ajakirjanik, töötas alates 1944. aastast Rootsis “Teataja” toimetajana ja vahepeal ka Münchenis “Ameerika Hääl” juures.

BALTIC EVENTS

(1967-1972: ESTONIAN EVENTS)

No. 5 (46) OCTOBER 1974

Bimonthly newsletter by JURIS DREIFELDS, Brock University, St. Catharines, Ontario, and REIN TAAGEPERA, School of Social Sciences, University of California, Irvine, California 92664.

Two Estonian memoranda to the United Nations

The following two anonymous memos were presumably written in Tallinn, in 1972. The BALTIC EVENTS has received photocopies of the originals which are both in Estonian and in English. The Estonian version is available on request. The English version is given here without any changes.

Were these memos really written in Tallinn, or are they Western fabrications? We are not certain. But some of the thoughts (e.g. parallels with Austria, 1938; Estonia doing relatively well economically; proposed voting rights for Estonian-born descendants of recent immigrants but not for immigrants themselves, in the proposed Constituent Assembly) are strikingly at variance with those in the exile press. Also the Estonian text has expressions which are frequent in the Soviet Estonian press but rare in exile press (e.g. "arveid õiendama" -- "to settle accounts"; with use of violence implied). If it be a Western fabrication, it would be an unbelievably good one.

Vol. 3 No. 21

October 17, 1974

SOVIET ANALYST

A FORTNIGHTLY NEWSLETTER

CONTENTS

AUSTRALIA DISMAYS THE BALTIC NATIONS
ESTONIAN FREEDOM PLEA TO WORLD
ALOOK AT THE NUREK DAM
ALEKSANDR GALICH IN LONDON
TRAVELLING SPECULATORS

EDITORIAL BOARD

ROBERT CONQUEST
BRIAN CROZIER
IAN ELLIOT (Editor)

Teataja

ESTNISK TIDNING FÖR POLITIK OCH KULTUR

Nr. 5 (1958)
28. märts 1975
32. aastakäik

13. dets. 1974 sooritas KGB uue terroriaktiooni Eestis

Eesti vastupanuliikumine teatab:

Palume see kiri saata New York Times, Daily Telegraph, Aifonposteni, BBC j t. toimetustele.

... kahe vaara vahel – see võõras element kunagi tõusnud üle tooni ja alla – on väike Eesti aias heidetud muistest ajast peale. Langedis 1869id sulle kord-mööda. Hääst ja hähest... Iffuun polnud näha... pole näha veel...
A. Seihenstõni „Arhipelag-Gu-luisti“ (Otsesõige originaalist).

Venestatud avalik arvamine

Venestamispoliitika „saavutused“ peegelduvad massmeedias. Kui 1939. aastal oli 11 päevalehte kohtu-miljedist 4 ilmusid seltses korda ja

Kaks uut kirja Eestist

Eesti Rahvusriinne ja Eesti Demokraatlik Liikumine pöörduvad LRO ja vaba maailma avaliku arvamise poole

Okupeeritud Eesti vastupanuliikumisel saabusid k. a. Jaanuaris vabasse maailma kaks uut kirja. Üheks varem välja saadetud ja sinu avaldatud memorandumelle.

Üks helist on adresseeritud LRO – või nagu kodumaal öeldakse – ÜRO peasekretär K. Waldheimile ning teine on määratud vaba maailma ajakirjandusele ja raadioaastajatele.

Daali korratakse eskirjad meie rahva nõudeid iseseisvusele, Itaaks tuuakse aga uusi andmeid falkite tagakiusumise ja areteerimiste kohta. Need kirjad on unikaalsed tõenditeks eemistate memorandumite autentsuse kohta, samuti kui seda kinnitavad eelmises „Teatjas“ loodud andmed Soveti professor Sinaferevõtchi artiklist, mis oli dateeritud Moskvas 1973 ja mis ilmus 1974. a. Jõupul Pariisis ühes venekeelses kogumikus.

Avaldame mõlemad kirjad juuresolevat tüülitult.

masinad ning areteeriti nell isikku K. Mälik, 41 a., Eppejõud Taliinna

Nõukogude sõjajõud Eestist välja!

Võtke üles seadusevastasel areteeritute küsimus!

Ühinevad Rahvaste Organisatsiooni Peasekretäri hr. Kurt Waldheimile

Teie Ekstelsellens:

Nagu kuulame raadiost on meie palve 24. oktoobrist 1973 viimaks suure lülitamisega Ühinevad Rahvaste Organisatsiooni jõudnud. Kuigi polnud võimalik seda varem arutusele võtta, võime Teile teatada, et see dokumēt pole koostanud oma autentsust ega aktuaalsust. See jääb aktuaalsena seni kui Eesti rahva põhiõigused pole lõplikult taastatud ja pidev venestamisohu minetatud.

Sepärast palume Teid astuda vajalikud sammud, et meie palve võetakse Tšikogu esitena 28. detsembri päevakorda. Kasutame võimalust sailes kirjas korrata oma põhinõudmisi. Me palume, et Maasinsorganisatsioon

1. tunnustab Eesti rahva enesemääramise õigust,
2. kuulutab seadusevastaseks ja kehtetuks praeguse okupatsioonirezhimi Eestis,
3. tagab kõigi nõukogude sõjajõudude väljavõlmine Eestist,
4. kehtestab Eesti territooriumil ÜRO ajutise halduse ja saadab Eestisse ÜRO väekõusad,
5. viib läbi vabad valimised ÜRO kontrolli all.

Me peame ka vajalikuks Teile teatada, et nüpea kui meie palve avalikuks sai, järgnes Eestis repressioonilaine. 13. detsembril 1974 toimetati läbi tsüklikult korratud läbimõõtmine ja areteeriti inimesi. Kuna endis jalg-õukõududest selles operatsioonis ei jätunud, toodi kohale KGD

“Baltic Events”, “Soviet Analyst” ja “Teataja” numbrid.

memorandumid 26.10.74 ja 30.11.74. Veidi hiljem avaldati apellid ka teistes väliseesti ajalehtedes ja välisbaltlaste organisatsiooni UBA/BATUN bülletäänis: “Vaba Eesti Sõna” (31.10.74 ja 24.11.74) – USA eestlaste päevaleht (peatoimetaja Harald Raudsepp), “Eesti

Päevaleht” (9.11.74) – Rootsi eestlaste suurim ajaleht (peatoimetaja Juhan Kokla); “Batun” (november 1974) – BATUN-i (Baltic Action to United Nations) väljaanne. Olgu siiski märgitud, et UBA/BATUN loodi USA Balti organisatsioonide eestvõttel 1966. a., mitte

pärast memorandumite saabumist Läände 1974. a., nagu Soldatov ja Raun ekslikult on kirjutanud.³⁸

BATUN-i aktivistid toimetasid seejärel dokumendid ÜRO-sse ja ÜRO Inimõiguste divisjon aktsepteeris need ametlikult 1975. a. alguses.³⁹ Seega võib öelda, et päris tähelepanuta apellid maailmaorganisatsioonis ei jäänud. Peatselt Eestis vallandunud KGB repressioonilaine juhtis aga tähelepanu sellele, et kodumaal jätkub endiselt inimõiguste toores mahatallamine okupatsioonivõimude poolt.

4. KGB vastulööök

Kohtuvad kaks tšekisti. "Kas tead, et Aldo Moro koksasid maha meie omad?" "Mis sa räägid, milleks see vajalik oli?" "Tegelikult kavatseti tappa Mussolini, kuid kulus liiga palju aega, et mehed välja valida, dokumendid vormistada, salaja välismaale toimetada ..."

1970-ndate aastate pörandaalusest folkloorist

Nagu öeldud, välismaised vastukajad ÜRO memorandumitele olid erakordselt tugevad, eetris kõlasid need esmakordselt Müncheni raadiojaama "Liberty" ("Svoboda") saates 31. oktoobril 1974, seejärel ka eesti- ja läti keelse "Radio Madridi" lainel.

KGB reageeringut ei tulnud kaua oodata, Eesti KGB uurimisosakond alustas kriminaalaja 4. detsembril, juurdluse käiku võime jälgida 60-kõitelise kriminaaltoimiku (ERAF, f. 129, s. 29079) alusel.

Näib, et esialgu puudus tšekistidel iga-sugune ettekujutus memorandumite tegelikest koostajatest, neil tuli ekselda täielikus pimeduses. EDL/ERR-iga seotud inimesi nad muidugi teadsid, mõned nendest olid juba pikemat aega olnud julgeoleku varjatud

jälituse all, kuid see ei teinud neid automaatselt nõukogudevastasteks kurjategijateks. Ette rutates võib öelda, et ka pikaleveninud eeluurimise ajal ei selgunud midagi, sest ei Mätik ega Soldatov andnud ülekuulamise ajal mingeid tunnistusi.

Eesti KGB vormiline esimees Pork ennast uurimise käiku ei seganud, tegelikult juhtis eesti rahvuslaste ja demokraatide vastast jälitustööd tema esimene asetäitja polkovnik Venjamin Jefimi p. Porõvkin (hilisem kindralmajor).⁴⁰ Porõvkin oli sündinud 1924. a. Arhangel'ski oblastis, teenis alates 1942. aastast NKVD vägedes, viimaste koosseisus sattus Eestisse 1945. a. detsembris ja osales aktiivselt Eesti metsavendluse hävitamisel. Tema parteitoimikust võib lugeda, et ta oli algul Tartus paiknenud 138., seejärel Tallinnas dislotseerunud 392. laskurpolgu rühmaülema, viimati rooduülema abi. Demobiliseeriti 1950. aastal, töötas mõnda aega Tallinnas Metsa- ja Paberitööstuse Ministeeriumi kaadriinstruktorina ja osakonnajuhatajana, kuni suunati 1953. a. parteitööle Eesti kompartei keskparaati. Õppis Moskva kõrgemas parteikoolis 1959–1961, oli seejärel paar aastat Tartu Linnakomitee 2. sekretär. 1963. a. tuli tagasi tööle EKP keskparaati, kus edutati KGB tegevust kontrolliva administratiivosakonna juhatajaks. 1966. aastal määrati ENSV KGB esimeseks asetäitjaks ja püsis sellel võtmepositsioonil kuni N. Liidu kokkuvarisemiseni.

Julgeolekus tegeles väliseestlastega peamiselt 1. (välisluure) osakond, mille ülesandeks oli imbuda agentuuri abil Eesti pagulaskonda välismaal, saada siseandmeid pagulaste ettevõtmistest, seal valitsevatest meeleoludest ja külvata nende hulgas desinformatsiooni, omavahelist usaldamatust ning vaenu. Selle osakonna ülemaks 1960- ja 1970-ndatel aastatel oli polkovnik Adolf Torpan, sündinud 1928. a. Siberis Krasnojarski krais. Torpan saabus Eestisse 1948. a., õppis Tallinna Õpeta-

³⁸ Baltic Appeal of the United Nations (BATUN) loodi 09.02.1966; 1967 nimetati see ümber United Baltic Appeal'iks, mille järel kasutati akronüümi UBA/BATUN. Vt. BATUN: Baltic Appeal to the United Nations. Department of United Baltic Appeal: 1966–1976. New York: Franciscan Press, 1976, 76 lk.

³⁹ BATUN-i bülletään nr. 303 (20.5.75).

⁴⁰ A. Hektor. – Eesti Ekspress 25.11.95; ERAF, f. 148, n. 8, s.30.

Adolf Torpan. Foto A. Jõgi kogust

Leo Võime. Foto A. Jõgi kogust

jate Seminaris (2 aastat), seejärel Leningradi Herzeni-nimelises Pedagoogilises Instituudis. Suunati 1955. a. kõrgemasse julgeolekukooli Moskvast, mille lõpetamise järel oli Tartu osakonna ülem (volinik). Viibis kolm aastat välisuurajana Nõukogude saatkonnas Rootsis, kasutades varjunime Toompuu. Alates 1978. aastast oli ta RJK esimehe üks asetäitjatest, kindralmajoriks ülendati 1981. a. Erinevalt Porõvkinist ei lahkunud ta pärast 1991. aastat Eestist, elades kõrvaletõmbununa Harjumaal Vetla külas, suri 08.01.2001.

Nõukogude Julgeolekukomitee lipulaevaks oli 5. peavalitsus, mille Juri Andropov lõi 1967. a. võitluseks nn. ideoloogilise diversiooniga, s.t. teisitimõtlejatega. Eesti vastavat osakonda juhtis 1974. aastal alampolkovnik Leo Võime. Võime sündis 1933. a. Viljandimaal Halliste vallas, lõpetas Kilingi-Nõmme keskkooli, sõjaväeteenistuse lõpetamise järel värvati tööle julgeolekusse, teenis algul Moskva keskparaadis, siis Tartus, Viljandis ja Pärnus, 1971–1975 oli 5. osakonna ülem, hiljem KGB kindralmajor Moskvast ja Jakuutias, kuulduste järgi peab praegu pensionäripõlve Moskvast.

Operatiivosakondade (1, 2, 4, 5, 6) jäli-
tusülesandeid täitis julgeolekus 7. osakond, mille mobiilsed allüksused paiknesid peamajast väljaspool. Selle väga suure allüksuse (Lätis ligi 150 töötajat, Eestis võis olla sama suur) köögipoolest on teada väga vähe. Selle jälitustöötajaid nimetati sõjaväe eeskujul luurajateks, arvel olidki nad Nõukogude armees. Operatiivtöö tehniliste aspektidega (telefonide pealtkuulamine, “lutikate” paigaldamine, posti salajane läbivaatamine) tegeles OTO (operativno-tehnišeskij otdel) osakond ligi 100 töötajaga. OTO 2. jaoskonna ülesandeks oli salajase pealtkuulamise kindlustamine, 6. jaoskonnal posti salajane läbivaatamine (perlusteerimine), mida tehti koostöös postkontorite juhtkonnaga.

Nagu öeldud, Eesti KGB juurdlusosakond (ülem polkovnik Eduard Jasska, asetäitja alampolkovnik Leonid Nikitin) alustas kriminaalasja “eesti demokraatide” vastu 4. detsembril, see kandis numbrit 163-74. Ettepanek juurdluse alustamiseks tuli 5. osakonnalt, ühe esimese materjalina leiame juurdlustoimikust memorandumite teksti, mille julgeolekule oli

saatnud 14. novembril ENSV Välisministeeriumi (minister A. Green, asetäitja A. Türk) nimeline asutus. Kuna ENSV-l mingit iseseisvat välispoliitikat NL oludes muidugi olla ei saanud, siis oli selle asutuse ainsaks funktsiooniks toimida KGB välisluure variorganisatsioonina. Kaaskirjas teatati, et “Eesti rahvuslaste pöördumist ÜRO-sse on levitatud mitmes kapitalistlikus riigis”, juurde oli lisatud väljavõtteid välismaal ilmunud Eesti ajalehtedest.

Kriminaalasja alustamismääruses nähti ette korterites läbiotsimiste korraldamist rea isikute puhul, keda kahtlustati nõukogudevastase kirjanduse omamises ja levitamises, Artjom Juskevitš tuli aga kohe arreteerida nõukogudevastase tegevuse pärast. Enamik toodud tõendusmaterjalist puudutabki Juskevitši tuttavaid (Oskar Joosti avaldus selle kohta, nagu oleks tema postkasti keegi poetanud “EDL Programmi”, kriminaalkaristust kandva Peeter Pree ja Linnamäe kolhoositöötajate Raudsepa ning Lindsalu avaldused Juskevitši “nõukogudevastase tegevuse” kohta), viidati veel Venemaal arreteeritud Jakiri, Krassini ja Davõdovi tunnistustele ja ühele NLDL dokumendile, mis oli leitud Pärnu teatrist “Endla”. Agentuurtöö materjale uurimistoimikust muidugi ei leia, kuid hiljem on asjaosalised kahtlustanud KGB-ga koostöös Genrih Almazovit (Soldatovi arvates oli ta Läti KGB operatiivtöötaja) ning vendasid Oskar ja Aleksander Joosti (tingimisi huligaansuse pärast karistatud, seega KGB poolt kergesti mõjutatavad). Ka Aita Linnaks tunnistas jutuajamisel autoriga,⁴¹ et kohtus paar korda salaja ühe julgeolekutöötajaga, kes üritas temalt tädimehe Juskevitši kohta andmeid välja meelitada.

Esimesed läbiotsimised ja arestid pandi toime reedel, 13. detsembril, kusjuures abiõude toodi kohale ka Venemaalt ja Lätist. Ainuüksi detsembrikuu jooksul osales massilistel läbiotsimistel vähemalt 46 tšekisti, enamik läbiotsimisi juhtinud ohvitseri oli uurimisosakonnast (Mätiku puhul kapten Uno Ojamaa, Juskevitši kodus vanemleitnant Vlad. Novitski, Kiirendil vanemleitnant Heino Kruusma, Orumaal vanemleitnant Heldur Veinberg). 5. osakonna meestest juhtisid läbiotsimisi major Albert Molok (Aleksander Joosti kodus) ja kapten Fjodor Andropov (Horni vanematekodus Võrumaal), Harju rajooniosakonnast selle ülem major Karl Palusoo (Oskar Joosti ja Arvo Varato kodus) ja major Georgi Paramonov (Ivan Soldatovi kodus Harkus). Veel juhtisid läbiotsimisi infoanalüüsi osakonna töötaja major Nikolai Kalistratov (Mati Kiirendi töökohas) ja 7. osakonna major Vladimir Reinek (L. Joosti kodus Kiisal). Läti julgeolekut esindasid uurimisosakonna töötajad alampolkovnik Popov (O. Tjutrumovi kodu), alampolkovnik Krasnov (Soldatovi kodu), alampolkovnik Parušev (Kotelnikovi kodu). Viimast kuulas hiljem Pagari tänaval üle Läti KGB alampolkovnik Revalds. Tollaste läbiotsijate nimede seas vilksatab ka üsna noori ohvitseri, kes hiljem Eesti julgeolekuaparaadis väga kõrgele positsioonile tõusid. Rein Sillarist sai hiljem Eesti KGB esimees, Andrei Potehhinist aga 5. osakonna, hilisema Z-osakonna (nn. konstitutsioonilise kaitse osakond) ülem.

“Eesti demokraatide” uurimisgrupi juhiks määrati Leonid Nikitin,⁴² sinna kuulusid veel tema asetäitja Uno Ojamaa,⁴³ Viktor Sokolov (Juskevitši uurija), Marat Žukov (Mätiku

⁴¹ 3.3.97 jutuajamisel autoriga. Aita Linnaks-Mihkelsoo oli Juskevitši esimese naise Lehte õetütar; mainitud Peeter Pree üks tema meestuttavaid, kes 1975. a. suri Patarei vanglas, Raudsepp ja Lindsalu töökaaslasel Linnamäel. Oma sõnul Aita Linnaks kuulati esimest korda üle 13. dets. Valgas, kuid protokoll selle kohta juurdlustoimikus puudub.

⁴² Leonid Nikitin, sündinud 1924 Moskvast, alustas tšekistina 1945 Tatarimaal, saabus Eestisse 1949, töötas uurimisosakonnas kuni pensionileminekuni 1985, viimati selle ülem. Elab Vene kodanikuna Tallinnas Öismäe tee 173–24, avalikustati Kapo poolt 1998. a. (RTL, nr. 23).

⁴³ Uno Ojamaa (24.8.38 Tartumaa Kavastu – 17.3.93 Tallinn), lõpetas TRÜ õigusteaduskonna 1961, seejärel prokuratuuri uurija Tapal ja Rakveres, Rakvere komsomoli esimene sekretär, misjärel 1966 suunati tööle ELKNÜ KK üliõpilasnoorsoo osakonna juhatajaks ja sealt järgmisel aastal Eesti julgeoleku uurimisosakonda, selle ülem alates 1985. aastast. – ERAF, f. 31, n. 107, s. 559.

uurija), Anatoli Pimenov (Soldatovi uurija), Aivo Ots (Kiirendi uurija), Heino Kruusma (Varato uurija) ja Heldur Veinberg; hiljem lisati veel 4 julgeolekutöötajat (Beržinš, Bodunov, Karmatski ja Konakov).

4. detsembri määruse kohaselt kavatseti läbi otsida 14 isikut, nimelt Juskevitš, Mätik, Kiirend, Sergei ja Ivan Soldatov, Orumaa, Tjutrumov, Aita Linnaks-Mihkelsoo, Kotelnikov, Feliks Horn, Oskar Joost, Matvejev, Kelam ja O. Kuningas. Millegipärast kahe viimase juures 13. detsembril läbiotsimist ei toimunud, pihkvalase Matvejevi seos käesoleva kriminaalajaga on teadmata, kuna nimekirjast puudub üldse Arvo Varato nimi.

13. detsembril võeti lisaks Juskevitšile vahi alla ka Mätik ja Kiirend; nende juurest leiti erakordselt palju pörandaalust materjali, Mätikult veel mitu tulirelva. Üsna lühikest aega kestis läbiotsimine Ivan Soldatovi, V. Kotelnikovi, Aita Linnaksi ja F. Horni elupaigas. Mõned läbiotsitud kuulati hiljem üle Pagari tänaval (vennad Oskar ja Aleksander Joost, Inge Orumaa ja Oleg Tjutrumov), kuid tööpäeva lõpuks nad kõik vabastati. Kõige kauem “puistati” Kalju Mätiku elukohta Hiiul Lehola tänavas – läbiotsimine kestis kella 7-st hommikul kuni kella 21-ni õhtul, Ojamaa kõrval osalesid veel major Kaljuvee, vanemleitnant Kolk ja leitnant Kaljola Poljakov. Juskevitši korteris Tähetorni tänaval kestis operatsioon varahommikust kuni kella 17.10-ni, Kiirendi kodus kuni kella 16.30-ni. Esialgu peeti Kiirendit kinni tähtsa tunnistajana, alates 16. detsembrist figureerib ta protokollides juba kahtlusalusena ning 23. detsembrist peale kaebealusena. 28. detsembril tehti uus läbiotsimine tema varasemal töökohal elektrijaamas, kust leiti veel üks suur pörandaaluste arhiiv.

Varato ja Soldatovi käekäigu kohta neil dramaatilistel päevadel on levinud väga vastukäivaid kuuldusi, ka Soldatov ise pole

suutnud asjasse täit selgust tuua. Ametlike dokumentide järgi arreteeriti Varato alles 2. jaanuaril ja Soldatov 3. jaanuaril.

Tollal Maardu kombinaadi tervisekeskuses jaoskonnaarstina töötanud Arvo Varato oli eelmisel öösel öövalves Maardu polikliinikus. 13. detsembri hommikul helistati talle ja kutsuti “jutuajamisele” Pagari tänavale, õhtupoolikul toimus läbiotsimine tema kodus Nõmmel Aate tänavas, mis protokollis kohaselt kestis kella 17.20-st kuni 23.45-ni. Esialgu jäi ta vabadusse, tõkend vahi alla võtmiseks on alla kirjutatud 27. detsembril, tegelik arest toimus, nagu öeldud, 2. jaanuaril, esimene toimekus leiduv ülekuulamine on dateeritud 10. jaanuariga. Kalju Mätik oletab, et teda “töödeldi” julgeoleku poolt juba palju varem, kuid kui küsisin seda Varatolt eneselt, siis ta eitas kõike. Siiski pole kahtlust, et ta läks teataval hetkel julgeolekuga koostööle, mida mõjutas kindlasti see, et ta oli kolme väikese lapse isa ja tundis tugevat nõrkust alkoholi vastu. Arstina on teda hinnatud kõrgelt, töökohal ta ilmselt alkoholi ei tarvitanud, kodustes oludes aga seda rohkem.

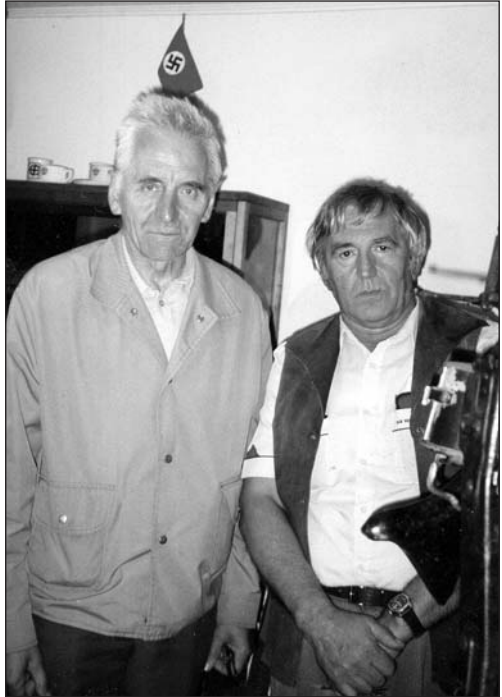
Soldatov 13. detsembri hommikul kodus ei viibinud, ta oli mõni päev varem sõitnud Leningradi. Tagasisõidul peatus ta oma ema juures Kohtla-Järvel, kus teda külastas ka kohalik julgeolekutöötaja Miller, kes aga olevat kohe lahkunud.⁴⁴ Oma sõnade kohaselt jõudis ta rongiga Tallinna järgmise päeva keskööl, lahkus Balti jaamast tagavarateede kaudu, et võimalikku “saba” maha raputada, ja ilmus koju Lembitu tänavale veidi pärast keskööd. Abikaasalt Ljudmilla Grünbergilt kuulis ta nüüd, et naine oli samal päeval oma töökohalt meresadamasse julgeolekusse viidud ja nende korter läbi otsitud kella 20–24 vahel, kusjuures midagi olulist ei leitud. Samal öösel Soldatov lahkus kodunt, mingit valvet maja juures ta ei märganud. Varahommikul külastas ta Helju Tauki, kes uudiseid kuuldes võttis kohe takso, sõitis Mustamäele ja teatas juhtunust

⁴⁴ S. Soldatov. Zarnicõ vozroždenija (‘Taassünni välgatused’). 1984, lk. 247. Soldatov on seda Kohtla-Järve operatiivtöötajat nimetanud ekslikult Milderiks (kes sellal oli hoopis Pärnu osakonna ülem), Kohtla-Järvel töötas Arnold Miller, kes ka hiljem uurimistoimikus ülekuulajana esineb (oli Kohtla-Järve osakonna ülem).

Tunne Kelamile. Soldatov ja Kelam kohtusid veel samal õhtul TPI korpuste juures olevas metsatukas ja arutasid, mida tuleks järgnevalt ette võtta. Soldatov enam koju tagasi ei pöördunud, ööbis algul Helju Taugi juures, siis Tiit Leitole kuuluvas majas Keila lähedal ja lõpuks Mare Teearule kuuluvas talumajas Viljandimaal Mustla lähedal.⁴⁵ Hiljem on ta kirjutanud, et koostas oma paosoleku ajal uue pöördumise ÜRO-le, kuid see ei vasta tõele. Andmed toimunud läbiotsimiste ja arestide kohta on pärit tööpoolest temalt, kuid jätkumemorandumi täieliku ingliskeelse teksti pani paberile siiski Kelam.

Hiljem on Soldatov oma paosoldud päevade kohta kirjutanud järgmist: “Just sel ajal V. (Varato), isegi mitte veel arreteerituna, räägib ära kõik; arreteeritud K. (Kiirend) räägib samuti kõik ära ja osutab veel KGB-le, kus hoitakse teist, seni avastamata arhiivi; J. (Juskevitsš) kahetseb, et oli seotud nõukogudevastase tegevusega, kuid keeldub tunnistusi andmast ja ainult valikuliselt kinnitab teiste tunnistusi. Ainult M-lt (Mätik) ei saanud ühtegi tunnistust.”⁴⁶

Detsembri lõpupäevadel sõitis ta Tartu kaudu Tallinnasse tagasi, veetis aastavahe-tuse kodus ja arreteeriti alles 3. jaanuaril. Miks teda varem ei vahistatud, pole selge, võib-olla jäeti ta ajutiselt vabadesse, et välja selgitada kõiki isikuid, kes temaga seotud on. Kui KGB seda tööpoolest lootis, siis tegid nad vaelearestuse. Soldatov kohtus salaja mitme tähtsa kaasvõitlejaga, üheks nendest oli Ants Tomson. See kokkusaamine toimus jõululau-päeval, 23. detsembril rahvarohkes Oleviste kirikus. Seal lepiti kokku uue memorandumi saatmises ÜRO-le, seni avastamata jäänud arhiivi hooldamises ja mitmes muus asjas. Põrandaaluse võitluse pearaskus langes nüüd uute ja värskete jõudude hooleks.

Kalju Mätik ja Ants Tomson Leo Tammiksaare kodumuseumis Pärnus 1999. a. Foto: Jaak Pihlau

Jaak Pihlau

(1937)

Lõpetanud TPI automaatika erialal (1961), tehnikakandidaat (1970). 7 leituse, ligi 40 teadusliku artikli ja üle 10 raamatu autor. Käesoleval ajal tegeleb Eesti lähiajaloo uurimisega.

⁴⁵ Kelam on oma mälestusteraamatus kirjutanud, et Taugi juurde saabus Soldatov 13. det. varahommikul. See peab olema eksitus, pidi ikkagi olema 14. detsember. Soldatov kinnitas veel, et Helju Tauki oli läbi otsitud juba paar nädalat varem, seegi peab olema eksitus, sest Kelamit ja Tauki hakati “töötlemas” alles 11. veebruaril.

⁴⁶ S. Soldatov. Zarnicō vozroždenija, lk. 249.